

en modder met koud water en kleizeep niet uit je handen krijgt¹) en vervolgens kreeg men het avondeten: een halve liter pap en een stukje brood (vier dagen in de week droog brood, op de resterende dagen werden wat boter en broodbeleg verstrekt) – ‘gelukkig’, schreef Engels, ‘kunnen de meesten van ons dit armzalige rantsoen aanvullen met steviger kost die vrouw, ouders en vrienden’ (èn het Rode Kruis) ‘zenden.’² Om kwart voor negen moest men in bed liggen. Men had dan in totaal op zijn klompen meer dan vijftien uren moeten staan of lopen – voor veel gevangenen een pijnlijke aangelegenheid: zij kregen, gelijk al vermeld, wonden aan hun voeten die gingen zweren.

Zo ging het zes dagen in de week; op de zondag werd er ’s middags niet gewerkt, maar werd op die dag een ‘luizencontrole’ gehouden, dan was men de gehele vrije middag kwijt. Diegenen die in de loop van de week een ‘strafmelding’ hadden gekregen (‘bijvoorbeeld voor eten of roken onder het werk, wat nagenoeg elkeen natuurlijk deed, of voor ‘staan praten’ of voor ‘gaan zitten onder het werk’³), moesten op zondagmiddag straf-exerceren: ‘ringelpiesen’, zoals het in Amersfoort heette.

Dit gehele regime was, hoe strak ook, wezenlijk minder hard dan in de concentratiekampen in Duitsland het geval was. De gevangenen permitteerden zich trouwens vrijheden die dáár ondenkbaar waren. ‘Elke morgen en avond kon men er’, aldus weer Engels, ‘op het appèl op rekenen dat zodra het commando ‘Riegtuig’ klonk’ (een verbastering van ‘*Richtet Euch*’) ‘een grappenmaker riep: ‘Vliegtuig? Waar?’ en allen naar boven stonden te staren’⁴ (zulk een ‘grappenmaker’ zou in Duitsland onmiddellijk neergeknuppeld zijn). Werden de commando’s door een Nederlander gegeven, bijvoorbeeld door *Lagerältester* Hurkmans, dan werd ‘*Vordermann!*’ ‘vertaald’ tot ‘Voddeman!’ en ‘*Seiterichtung!*’ tot ‘Zijkinrichting!’.

Van groot belang was voorts dat moorddadige *Kommandos* als de granietgroeven in Natzweiler, Mauthausen en Gross-Rosen (om slechts deze te noemen) ontbraken en dat, al vonden er wèl mishandelingen plaats, het *fertigmachen* door *Kapo*’s, voorzover bekend, niet voorkwam.⁵

¹ J. Engels: *Bij de Kapo's*, p. 46. ² A.v. ³ A.v., p. 52. ⁴ A.v., p. 37. ⁵ Mishandeld werden vooral de Joodse *Schutzhäftlinge* die in de *Kommandos* opgenomen waren. Bij één gelegenheid in de zomer van '43 werden op een zondag de ca. honderd Joden die zich in het *Schutzhaftlager* bevonden, samen met twintig jongens en mannen uit het *Judendurchgangslager* tot een speciaal *Strafkommando* verenigd. Dit geschiedde omdat een SS'er gehoord had dat daags tevoren een Jood uit het *Schutzhaftlager* tijdens het stenensjouwen tegen een medegevangene spottend iets